

Käesolev artikkel tutvustab üht lõiku suuremast uurimusest, mille eesmärgiks on vaadelda eesti lause lineaarse struktuuri vahetunde lause süntaktilise struktuuriga ja infostruktuuriga. Teiste sõnadega - kas ja kuidas sõltub eesti sõnajärg lauseelemendi süntaktilis-semantilisest rollist ja tema kuulumisest lause teemasse või reemasse. Sellele küsimusele võib vastata ka üpris lihtsalt, defineerides teema kui lausealgulise elemendi ja reema kui kogu ülejäänud lauseosa. Sel juhul selgub, et eesti keel lubab nii teemana kui reemana esineda suvalisel lauseelemendil. Tüpoloogiliselt on see huvipakkuv tähelepanek (vrd näiteks germaani keeltega, kus markeerimata teemaks on alati subjekt), kuid lause lineaarse struktuuri selgitamisele meid lähemale ei vii, sest sel moel tekib suletud ring: element paikneb lause alguses, sest kuulub teemasse, kuulub teemasse aga sellepärast, et paikneb lause alguses. Seetõttu olen aktsepteerinud sõnajärje uurimise seisukohalt kasulikuma, ehkki hoopis hämarama formuleeringu: "teema on see, millest räägitakse, ja reema on see, mida räägitakse millegi kohta", pooldades seega käsitlust, mille kohaselt lause infostruktuur on universaalne situatsiooni alusliigandus, mida süntaktiline struktuur kajastab eri keeltes eri viisil. Mitte sugugi kõigis keeltes ei ole seejuures oluline subjekti kategooria.^{1*}

Kuid sõnajärjemallide koostamisel võetakse tavaliselt siiski aluseks subjekt, verb ja veel mingi kolmas lauseliige.² Eesti keele subjektiliste, st personaalsete lausete põhilisi sõnajärjemalle (kontekstivabana) on kirjeldanud H. Rätsep (Rätsep 1978).³ Kuid eesti keeles on ka omapärane regulaarne paradigma, kus subjekt põhimõtteliselt puudub - impersonaal.⁴ Kui eesti personaalsetes lausetes väljendab teemat põhiliselt subjekt⁵, siis impersonaalses lauses peab teema avalduma teisiti. Järgnevas keskendungi sõnajärjele umbisikulistest lausetes, kuivõrd see on piirkond, kus võib oodata omapärast seost süntaktilise struktuuri ja infostruktuuri vahel.

Käsitluse aluseks on KKI arvuti abil sooritatud eesti tekstilauseste statistiline analüüs. Arvutisse on viidud

* Märkused on esitatud artikli lõpus.

paarkümmend teksti, mille umbes 3000 lause⁶ elemente on kirjeldatud süntaktiliste, semantiliste ja infostruktuuriliste tunnuste kaudu. Et tegemist on kontekstisidusate lausetega, oli võimalik määrata ka lauseliikmete selliseid tunnuseid, nagu tuntud ~uus, mainitud ~mainimata, määratud ~määramata ja jälgida nende kategooriate seotust lauseliikme kuulumisega teemasse või reemasse. Põhiinfot kandvad lauseliikmed on tähistatud tugeva teemana (TT) või tugeva reemana (TR), abiinfot kandvad lauseliikmed nõrga teemana (NT) või nõrga reemana (NR). Emfaatiline lauseliige kuulub kas teema või reema fookusesse (TF või RF). Et antud käsitluses teema ei ole obligatoorselt seotud lausealgulise positsiooniga, viimane on aga sõnajärje uurimise seisukohalt kahtlemata oluline, tekkis vajadus tähistada lausealguseline positsioon ja mingi lauseelemendi sellesse positsiooni viimine eraldi kategooriatega. Tööterminitena on kasutatud termineid topik ja topikalisatsioon.⁷ Kontekstisidusus lubab vaadelda ka topikalisatsiooni põhjusti.⁸ Kõne alla tulid tekstisidusus (eriti kõrvallausete puhul, nt See ongi töömees, kellest just juttu oli), emfaas ja kontrast. Lausealguseline positsioon võib olla ka neutraalne või kompensatoorne. Viimasel juhul täidab iseenesest neutraalne lauseelement mingi muu - kas lausest puuduva või eriti olulise infona lause lõppu nihkunud - lauseliikme (tavaliselt subjekti) kohta.

Vaadeldavast kogumaterjalist oli umbisikulisi lauseid 8%.⁹ 66% lausetest oli sõnajärjestruktuuriga XVX¹⁰ (I tüüp), 17% XV (II tüüp). Täpsemalt, vastavalt lausealguselisele elemendile (topikule):

- I tüübis a) 69% adv (...) V (...)
 nt Ikka küsitakse ühtesid ja samu küsimusi.
 b) 23% obj (...) V (...)
 nt Õppeaasta lõpetati mitmel pool konverentsi-
 ga.
- II tüübis a) 49% adv (...) V
 (neist 50% adv obj V)
 nt Sellest just palju ei räägitud.
 b) 37% obj (...) V
 (neist 53% obj adv V)
 nt Seda on Euroopas pidevalt tunnetatud.
- III tüübis 100% V (...)
 (neist 55% V obj, 23% V obj adv, 11% V adv obj)

nt Süüdistatagu mind epigoonluses.

Viimases tüübis võib esineda ka variant V adv (vaadel-
dud materjal on selle sagedus küll kaduvväike), nt valve-
ti nii päeval kui ka öösel. Sellistes lausetes on umbisiku-
line transformatsioon kustutanud subjekti, ühtegi teist tee-
maks sobivat kandidaati aga ei leidu ning on ilmne, et teema
jääb eksplitsiitselt avaldumata. Kontekstisidusates lausetes
võib aga arvestada võimalusega määrata teemaks implitsiitne
+ELUS tegija või kogeja ka sellistes tüüpides, kus teemaks
põhimõtteliselt sobiv nominaalfraas on küll olemas, kuid kuu-
lub ilmselt reemasse (kannab põhilist uut infot, on eelnevalt
mainimata, samal ajal kui implitsiitne tegija või kogeja on
tuntud, eelnevalt mainitud jne).

Järgnevalt vaatlemegi lähemalt eespool toodud tüüpide
nominaalsete lauseliikmete tunnuseid. Ära on toodud need ise-
loomulikud jooned, mis lubavad järeldada, et tüüpidesse ja-
gunemine ei ole juhuslik.

Ia Algusadverbiaal on siin tavaliselt lause vaba laiend,¹¹
mis väljendab eelkõige kohta (31%), aega (24%) või viisi
(21%). Selline adverbiaal on 85% juhtudest remaatiline ning
paikneb lause alguses põhiliselt emfaasi tõttu (70%), nt

RF NR NR NR TT

- (1) Eestis on linnupesadest leitud vastmunetud käomune
TR TR RF NR

mai keskpaigast juuli alguseni. Kesk-Euroopas on
TT NR TR

käo munemist täheldatud juba aprilli lõpul.

57% juhtudest kuulub ka objekt reemasse, nt

TR NR RF

- (2) Käitumishindeks pandi kolm.

Väikeses osas lausetest (15%) kannab sellisel juhul teemat
adverbiaal, mis on tekstisiduslik ja väljendab enamasti koh-
ta, nt TT

- (3) [Ajukoort võib umbkaudu võrrelda arvutiga,] kuhu
RF

sisestatakse programm.

Kuid 40% lausetest (vt nt (2)) võib teema lugeda implitsiit-
seks.

Ülejäänud lausetes (42%) on tugevaks teemaks objekt, mis
sel juhul küll järgneb adverbiaalile, kuid enamasti eelneb

verbile, nt

- (4) [Üks tüdruk sai hakkama vägiteoga,] mille läbi
TT NR TR
tema käitumine võrdsustati kooli "kangelaste" oma-
ga.

Kuid teema võib paikneda ka lause lõpus. Vahel saab seda po-
sitsiooni seletada algusadverbiaali topikaliseerimisega, mil-
le tõttu adverbiaal ja objekt on vahetanud kohad, nt

- RF TR
(5) Sellest tuntumaks võib pidada lindude ja imetajate
TT
järgnemisreaktsiooni.

Ib Siin on nominaallikmed hoopis teistsuguste tunnus-
tega. Kui tüübis Ia oli tegemist eeskätt vaba kohta, aega
või viisi märkiva adverbiaaliga, siis lause lõpuadverbiaal
on ca 20% juhtudest seotud määrus, mis on lauses kas määrus-
öeldistäiteks või väljendab põhjust, otstarvet, tingimust,
järeldust vms, tihti verbi infiniitse vormi kaudu, nt

- TT NR TR
(6) Strateegilise kaitse algatust kujutati rahutagati-
sena.

- TT TR RF
(7) ... et tarbijat kaitsta ühiskonna vara riisujate
eest.

- TT NR TR RF
(8) ... keda saadetakse Pariisi näitusele demonstreeri-
ma nõukogude tehnikasaavutusi.

Vabadest laienditest võib lause lõpus paikneda kohamäärus
(23%), märksa harvem ajamäärus (8%). Lauselõpuline adver-
biaal on valdavalt uus ja määramata, praktiliselt 100%-lt
remaatiline. Samal ajal on teemaks samuti ligi 100%-lt lau-
sealguseline objekt, mis on ligi 90% juhtudest eelnevalt
mainitud või implitseeritud (kuid seejuures 40% siiski mää-
ramata), nt

- TT TR RF
(9) Ta ehitati ümber kahekorruseliseks majaks.

(vt ka (6) ja (8)).

23%-l juhtudest võib lausealguselist elementi pidada
tekstisidusaks, emfaas ei tule aga üldse kõne alla. Seega
vastab selle tüübi sõnajärg nn ikoonilisele infostruktuuri-
le - reema järgneb teemale. Statistiliselt esineb seda tüü-

pi aga kolm korda vähem kui "rikutud" struktuuriga tüüpi Ia, mis sisaldab topikaliseeritud emfaatilist adverbiaali.

I tüübis võib lauses sageli esineda rohkemgi adverbiaale, aga siingi on a ja b vahel erinevusi. Rohkem (60% lausetest) esineb teist adverbiaali Ia-s. Enamasti paikneb see nõrgalt remaatiline vaba laiend verbi järel või verbi osiste vahel, nt

(10) Neid asjaolusid silmas pidades on ajakirjanduses
TR

avaldatud hämmeldust...

Ib-s esineb teist adverbiaali harvem (28%), paikneb see lause lõpus, tihti esimese adverbiaali järel. Elukõige on tegemist seotud määrusega, mis on lauses enamasti reema fookuseks, nt

TT NR TR NR RF
(11) Maja anti 1917.a. üle töölisorganisatsioonidele.
NR TT TR

(12) ... kusjuures selline silt kleebitakse külge igale
RF

USA-vastasele väljaastumisele.

(Ia-s võib reema fookuseks olla veel kolmaski adverbiaal, enamasti aega väljendav.)

IIa tüübis ei paikne lause alguses mitte niivõrd kohta, aega või viisi märkiv adverbiaal nagu Ia-s, vaid seotud määrus (33%), nt

TR TT RF NR
(13) Miks seda õiglast viha just nüüd suhteliselt oht-
NR
ralt demonstreeritakse?

RF TR
(14) Narkootikumide levitamise eest võetakse kriminaal-
vastutusele.

Tekstisiduse roll on umbkaudu sama suur kui Ia-s (17%), kuid emfaatiline on lausealguseline element harvem (45% vrd 70%) ja kuulub sagedamini teemasse (33%). Seetõttu on vähem lauseid, kus teema kandidaati ei ole (17%). Objekt on temaatiline 50% lausetest (kuid 11% kuulub nt reema fookusesse), mainituse ja määratuse aste on veidi väiksem kui tüübis Ib (vt nt (14)). Lause teine Adv (esineb 56% lausetest) väljendab siin aega, kohta või viisi ja on enamasti remaatiline, ehkki suures osas enne mainitud (90%), kolmas adverbiaal väl-

jendab hulka või viisi (vt ka (13)).

IIB tüübis on lausealguseline objekt ootuspäraselt ligi 100%-lt temaatiline ja ka muude parameetrite poolest ei erine tüübi Ia objektist. Tüübist Ib, aga ka tüübist IIA eristab neid lauseid eelkõige adverbiaal, mis on lauses enamasti ainus ja mille referent on eelnevalt mainitud. Seotud määrust kohtab siin harva. Adverbiaal, mis paigutub verbi ette, on vaba kohta, aega või viisi märkiv laiend, nt

TT TR NR

(15) ...kui neid poroloonmadratsitele asetati...

NR TR

(16) [need lagunesid] ja ajapikku lammutati

III tüübi kohta, kus lauset alustab verb, võib öelda, et võrreldes nt tüübiga IIB on siin objekt ligi kaks korda sagedamini uus, määramata ja remaatiline, nt

TR RF

(17) Ei mõisteta ka nende keelt.

Sama kehtib ka lauses ainsa adverbiaali kohta, mis peale aja ja koha väljendamise võib olla ka seotud määruseks, nt

NR TT TR

(18) ...nagu tehakse neid Kesktelevisioonis.

TR NR RF TR

(19) Unustatakse vahel mõndagi tähele panemata.

See aga ei tähenda, et lause lõpus üldse ei võiks olla temaatilist lauseliiget. Nagu tüübis Ia, on siingi lauselõpuline objekt ligi 40% juhtudest temaatiline, nt

TR TT

(20) tajutud on selle teose suurt vaimsus

Kui tüübis Ia võis seda seletada lauseliikmete ümberpaigutamisega emfaasi või tekstisidususe tõttu, siis tüübis III on nende tegurite osa vaid 15%. Seega võib nentida, et eesti keeles leidub umbisikuliste lausete hulgas selliseidki, kus teema, mida kannab objekt, paikneb neutraalselt lause lõpus. Eesti keeles kui SVO-keeles ongi objekti neutraalne asukoht lause lõpus. Järelikult ei pruugi umbisikulise transformatsiooniga kaasneda teema paigutumist lause algusesse, nagu see on obligatoorne passiivis, kus samuti kustutatakse esialgne subjekt ja tematiseeritakse mingi muu element.

Kokkuvõtteks täpsustagem lk. 2 toodud tabelit, kusjuures oluliseks osutuvad põhiliselt 3 tunnust:

- 1) kuulumine teemasse või reemasse
- 2) adverbiaali tüüp (vaba või seotud)
- 3) emfaasi olemasolu või puudumine.

Antud materjali põhjal võib eesti umbisikuliste lausete hulgas kirjeldada järgmisi ridu:

I tüüp (sõnajärjestruktuuriga XVX)

- a) emfaatiline vaba adverbiaal - verb - temaatiline või remaatiline objekt
- b) temaatiline objekt - verb - seotud adverbiaal või vaba kohta väljendav adverbiaal

II tüüp (sõnajärjestruktuuriga XV)

- a) temaatiline seotud adverbiaal - [temaatiline või remaatiline objekt] - verb
- b) temaatiline objekt - [mitteemfaatiline vaba adverbiaal] - verb

III tüüp (sõnajärjestruktuuriga VX)

- a) verb - [adverbiaal] - remaatiline või temaatiline objekt - [adverbiaal]
- b) verb - remaatiline adverbiaal.

M ä r k u s e d

¹Subjekti ja teema vahekorra, samuti teema ja reema mõistete sisuliste ja teminoloogiliste kasutamiserinevuste kohta vt (Tael, ilmumas).

²Vahel on selleks kolmandaks objekt (nt eesti sõnajärje üks põhitõdesid on eesti keele nihkumine ajaloolise arengu käigus SOV-keeletüübist SVO-tüüpi), vahel suvaline verbi laiend, mis ei ole subjekt. Sõnajärjemallis võib sellist laiendit märkida nt X (tähistused SVO, SVX vms on küll ebajärjekindlad sellepoolest, et V on siin morfoloogiline kategooria, ülejäänud aga süntaktilised).

³Vt (Rätsep 1978). H Rätsep on vaadelnud verbi obligatoorse seotud laiendit, kasutades tähist C.

⁴Impersonaali vahekorra kohta personaali ja passiiviga vt (Rajandi 1969).

⁵Eesti keele teema kohta vt (Tael, ilmumas).

⁶See on statistiliselt usaldusväärne valim; vt (Hakulinen jt 1980).

⁷Nende terminite plusse ja miinuseid olen vaagunud jällegi artiklis (Tael, ilmumas), pakkudes eestikeelseks vasteks kommunikatiivne lähtepunkt. Sel puudub aga nähtav side keeleteaduses hasti kodunenud terminiga topikalisatsioon.

⁸Paraku on kontekstisidusate lausete puhul vahel raske esitatud väiteid näidetega illustreerida, sest üksikud laused on kontekstist irrutatud. Tihti ei piisaks ka lähimate naaberlausete esitamisest, sest seosed võivad ulatuda kaugele.

⁹Kõik arvud on ümardatud.

¹⁰V - verb, X - verbi laiend, mis ei ole subjekt.

¹¹Vabade ja seotud laiendite kohta vt (Rätsep 1978: 14-16).

K i r j a n d u s

Hakulinen, A., Karlsson, P., Vilkuna, M. 1980, Suomen tekstilauseiden piirteitä. Kvantitatiivinen tutkimus. Helsinki.

Rajandi, H. 1969, Eesti impersonaali ja passiivi süntaks. Kandidaativäitekirj (ENSV TA Teaduslikus Raamatukogus).

Rätsep, H. 1978, Eesti keele lihtlausete tüübid. Tallinn.

Tael, K. 1987, The Possibilities of Expressing Thema in Estonian.- Symposium on Language Universals. Academy of Sciences of the Estonian SSR. Tallinn, pp. 103-107.

Tael, K. Infostruktuur ja lauseliigendus. (ilmumas "Keeles ja Kirjanduses").

ПОРЯДОК СЛОВ В ИМПЕРСОНАЛЬНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЯХ ЭСТОНСКОГО ЯЗЫКА

К. Тяал

Р е з ю м е

В статье излагаются некоторые результаты исследований, общая цель которых заключается в выявлении взаимосвязи между линейной организацией эстонского языка и их синтаксической и информационной структурами. Конкретным материалом служат имперсональные предложения эстонского языка. В основу анализа легли тексты общим объемом около 3000 предложений введенные в ЭВМ. Исследуются связи между элементами синтаксической структуры предложений (члены предложения), информационной структуры (тема, рема и т.п.) и линейной организацией. Этих элементов в имперсональных предложениях эстонского языка.